विश्वनाथस्य कृते (संक्षिप्त)

साहित्य दर्पण कर्तुः विश्वनाथस्य परिचयः

भारतीय संस्कृत साहित्ये सम्प्रदायस्य प्रतिष्ठापकः साहित्य दर्पणः इति नाम्ना साहित्य दर्पण कारः कविराज विश्वनाथस्य परिचयः बहुधा श्रूयमाणः । असौ हि उत्कल देशीयो ब्राह्मणकुलोत्पन्नः आसीत् । अस्य पितामहस्य साहित्यशास्त्रस्य ज्ञाता चतुर्दशभाषाविद् कविसूक्त प्रसिद्ध विद्वान् - महापात्र आसीत् । नारायण ... तस्य पुत्रो ... चन्द्रशेखरः ... सान्धिविग्रहिक महापात्री आसीत् । तेन असौ हि महाकविः सान्धिविग्रहिक महापात्री आसीत् ।

विश्वनाथ विरचिते साहित्य दर्पणस्य परिच्छेदे अनेन निर्देशः कृतः यत् -

सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥

अल्लाउद्दीन खिलजी प्रसिद्धो यवनराजो दिल्लीश्वर आसीत् । यस्य 1316 ख्रीष्टाब्दे ... मृत्युः अभवत् इति इतिहासकारैः मन्यते । अपि च साहित्य दर्पणस्य हस्तलिखितं पुस्तकम् 1384 ई० वर्षस्योपलभ्यते । उपर्युक्त ग्रन्थ प्रमाणं ... साहित्ये कालनिर्धारण ... अस्य समयः 1300 तः 1380 वर्षं मध्ये प्रतीयते ।

अयं कृष्ण भक्त सर्वभाषाः कवित्व ... । अनेन साहित्य दर्पणे ... विचारः कृतः । अपि च ... ग्रन्थे काव्य प्रकाशस्य, दर्पण ... सञ्जीवनी ... काव्यशास्त्रे अयमेकमेव ग्रन्थो यत्र ... विषयं एवं ... ग्रन्थः इति मन्ये ।

साहित्य दर्पणातिरिक्ता अनेके विरचिता ग्रन्थाः (1) राघव विलास काव्यम् (2) कुवलयाश्वचरितम् (प्राकृतकाव्यम्) (3) प्रभावती परिणय नाटिका (4) प्रशस्ति रत्नावलिः (5) चन्द्रकला नाटिका (6) नरसिंह विजयं काव्यम् (7) काव्य प्रकाश दर्पण नामकी काव्यप्रकाशस्य टीका चोपलभ्यते ।

उपेन्द्र ...
15/9/20
... साहित्य
... महाविद्यालय ...

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार विवेचनम्

रूपकालङ्कारस्य भेद सहित लक्षणोदाहरणं प्रदर्शनम् ।

निषेधरहिते विषये उपमेये, उपमानस्य आरोपस्तत्वेन प्रतीतिरेव रूपकमेवालङ्कारः। उक्तञ्च साहित्यदर्पणे — 'रूपकं रूपितारोपो विषये निरपह्नवे'। इति तच्च रूपकं परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा भवति।

परम्परितम् — यत्र रूपके कस्यचिदेकस्य आरोप परारोपस्य कारणं भवति तत्परम्परित रूपकालङ्कारः कथ्यते। उक्तञ्च — 'यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् तत्परम्परितम्।' इति दिङ्मात्रमुदाह्रियते —

'आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे ।
श्रीनृसिंहमहीपाल स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ॥'

अत्र राजमण्डलं नृप समूह एव चन्द्र बिम्बमित्यारोपो राजबाहौ राहुत्वारोपे निमित्तम् ।

साङ्गम् — साङ्गोपमेये साङ्गोपमानस्याभेदारोपः साङ्गरूपकम्।
उक्तञ्च —
'अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।' इति

यथा — 'रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥'

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे विधेये सत्येव वागादीनां तदङ्गानाम् अमृतत्वादिकमारोपितम् अतोऽस्य साङ्गत्वम् ।

निरङ्गम् — केवलस्य अङ्गिन एव न तु साङ्गस्य उपमानस्य निरङ्गे उपमेये अभेदारोपणम्, निर्गताङ्गानि यत्र तत् निरङ्गं रूपकमुच्यते ।
उक्तञ्च — 'निरङ्गं केवलस्यैव रूपणम् ....' इति
उदाहरणं यथा —

'निर्माण कौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।
क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥'

अत्रैकस्यामिन्दीवरेक्षणायामेवोपमेये निर्माण कौशलादीनां निरङ्गाणामेव त्रयाणामुपमानानाम् आरोपात् (मालारूपकम्) निरङ्गरूपकम् अलङ्कारः ।

इति

उपेन्द्र झा
15/8/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०,
[illegible]

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पणः षष्ठः परिच्छेदः

कार्यस्य का अवस्थाः ? कति च ताः ? किं च तासां स्वरूपम् ? सोदाहरणं निरूपयत ।

फलस्य इच्छुभिः प्रारब्धस्य कार्यस्य पञ्चावस्था भवन्ति । - आरम्भः, यत्नः, प्राप्त्याशा, नियताप्तिः, फलागमश्चेति ।

आरम्भः - 'भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।' अर्थात् नायकः प्रधान प्रयोजनीय सिद्धये च उत्कट इच्छा स आरम्भो भवेत् ।

यथा - रत्नावल्यां रत्नावल्यन्तःपुर निवेशार्थं यौगन्धरायणस्य औत्सुक्यम् एव नायक नायिकादीनामौत्सुक्यम् ।

यत्नः - 'प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।' इति अर्थात् फलप्राप्त्यर्थं अतित्वरा युक्त व्यवसायस्य क्रिया वा प्रयत्नो भवेत् ।

यथा - [illegible] समुद्रलेखनादिः ।

प्राप्त्याशा - 'उपायापाय शङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ।' उपायः = फलसिद्धेः हेतु सद्भावः, अपायस्य = प्रतिबन्धकस्य शङ्का च ताभ्यां प्राप्ति सम्भवः = उत्कटप्राप्ति सम्भावना, प्राप्तेः = प्रधान फललाभस्य आशा = प्राप्त्याशा भवेत् ।

यथा - रत्नावल्यां तृतीयाङ्के सागरिकाया वासवदत्ता वेषकरणम्, तेन च राज्ञः समीपे तस्या अभिसरणम् । ततः सागरिकायाः सङ्केतोपायाद् वासवदत्ता रूप प्रतिबन्धक शङ्कया अनिश्चिता = संशयिता, या एकान्ते उदयनसङ्गम रूप फलस्य प्राप्तिः, तस्या आशा प्राप्त्याशा इति । एवमन्यत्र ।

नियताप्तिः - 'अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।' इति अर्थात् अन्तरायस्याभावात् निश्चिता फलप्राप्तिः नियताप्तिर्भवेत् । यथा रत्नावल्याम् - 'राजा - देवी प्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमुपायं पश्यामि ।' इति देवी वासवदत्तारूपान्तरायस्य प्रसादनेन निवारणात् नियत फलप्राप्तिः सूचिता ।

फलागमः - 'सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ।' अर्थात् यः सम्पूर्ण प्रयोजनलाभस्य उदयः, सावस्था 'फलागमः' इति कथ्यते ।

यथा - रत्नावल्यां रत्नावली लाभः चक्रवर्तित्व-लक्षण फलान्तर सहितः । एवमन्यत्र द्रष्टव्यो निर्दिष्टः

उपेन्द्र झा

15/9/20

एसो० प्रो० साहित्य

रा० उ० सं० महावि०

[illegible], पूर्णियाँ